

Whitehead Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi

Relation of Religion and Science in Whitehead's Philosophy

FATİH ÖZKAN*

Öz: Whitehead, din anlayışını bütünüyle insanın deneyimleri üzerine temellen-dirir. Din, canlılığını ve dinamizmini koruyabilmek için bir metafizik arka pla-na ihtiyaç duyar. Whitehead felsefesi, bir organizma felsefesi olduğu için, bütün tümel hakikatler arasında da organik bir bağın varlığını öngörür. Ya da hakika-tin tüm birimleri, tümel hakikatlerin özelliklerini içerirler. Hakikatlerin, temel-de birbirlerini nakzetyeçeğinden hareketle o, dinamik dünyada dinle bilimin karşı karşıya gelmesini bir imkân olarak görür. Ona göre, uyumsuzlukların gün-deme gelmesiyle farklılıklar tolere edilebilir. Bilimin sahip olduğu gelişme ru-huna, dinin de sahip olması gerektiğine dikkat çeker. Dinin ilkeleri her ne kadar ezeli iseler de, bu ilkelerin ifade edilmesi sürekli tekâmüle muhtaçtır.

Anahtar Kelimeler: Din, bilim, felsefe, Whitehead, din-bilim ilişkisi, dini dün-ya görüşü.

Abstract: Whitehead is basing his religious understanding entirely on the hu-man experience. Religion needs a metaphysical background in order to maintain its vitality and dynamism. Whitehead's philosophy postulate the presence of an organic tie among the all universal truths. Or all units of the truth contain the features of the universal truth. he considers that confrontation between religion and science in the dynamic World as an advantage in terms of the fundamental truths not overrole each other. According to him, differences can be tolerated by the became an agenda item of disputes. He draws attention that religion should have the spirit of development as in science. The expression of religious principl-es is in need of continuous evolution. Although these principles are also eternal.

Keywords: Religion, science, philosophy, Whitehead, relation of religion and science, religious worldview.

* Y. Doç. Dr. | İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Giriş

Whitehead'in dine olan ilgisi felsefî eserlerinde açıkça kendini gösterir. O genellikle dinin değişen sosyal tezahürlerinin ötesinde kalıcı yönünü konu alır. Dünya sürecinin genel düzenini, bu kavramın kalıcılık fikriyle ilişkilendirir. Ona göre din, toplumsal ilişkiler de dâhil olmak üzere bireysel yaşam deneyiminin önemli bir yönünü oluşturur.¹

Whitehead, deneyimi esas alan dinamik bir süreç fikrini benimsediği için düşünceleri ve değerleri, geçmiş, hal ve geleceği göz önünde bulundurarak tarihi bağlamları içerisinde inceler. Ona göre, "Batı düşüncesinin modern bilime gelinceye kadar yaşadığı serüven, bu medeniyetin evren ve Tanrı hakkındaki anlayışlarının biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır."² Medeniyetler silsile halinde birbirini takip ederler ve kazanımları ise ortak ve evrenseldir. "Bilimsel ve dini değerler, modern hayata nasıl girmiş olursa olsun, sonuç olarak Batıya Mısır, Yunan ve Filistin vasıtasıyla ulaşmıştır. Bu medeniyetlerden Mısır, üç bin yıl öncesinden büyük bir medeniyetin haberini vermiş ve ihtişamlı bir medeniyet mirası bırakmıştır. Filistin dinsel kozmolojiyi, Yunan ise felsefe ve bilime götüren evrensel nitelikleri hazırlamıştır."³

O, felsefesinde durağanlık ve kalıcılıktan çok ilerleme ve devinime önem atfeder. Ona göre felsefe, kategorik bir düzenin hiyerarjik kurgusu içerisinde değil, ancak ilerlemenin her bir düzeyinde nesnelleşerek kendisine uygun bir statü kazanır. Araştırmanın birincil amacı, bazen kazanımları birbiriyle bağdaşmayan rakip düzenleri uzlaştırmak olmalıdır. Metafizik kategoriler, dogmatik ifadeler değil, tümel kavramların geçici formülasyonlarıdır.⁴ Whitehead metafiziğinin en temel özelliği böyle geçici formülasyonlarla farklılıkların uzlaştırılmasıdır.

O, insanı, evreni ve Tanrı'yı, hepsini içine alan tümel varlık kategorisi içerisine yerleştirir. Whitehead'ın sistemi, bütün unsurların var olabilmek için birbirinin varlığına ihtiyaç duyduğu bir düzlemde

¹ J. J. C. Smart, "Religion and Science", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, vol. 8, New York 1967, s. 295.

² Alfred N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, The Free Press, New York, 1967, s. 103.

³ Whitehead, *Adventures of Ideas*, s.104.

⁴ Alfred N. Whitehead, *Process and Reality*, Harper Torchbook, New York, 1929, s. 12.

kurulmuştur. Felsefesinin ‘organizma felsefesi’ olmasının sebebi de sistemin organları arasındaki canlı ilişkilerdir. Ona göre “felsefe, doğal ve toplumsal olarak din ve bilimle sıkı bir ilişkiye girmekle kendini durağanlıktan korumuş olur. Düşüncenin rasyonel bir düzenine, kendini din ve bilimle ilişkilendirmekle erişir”⁵

Whitehead düşünce sistemi, evrendeki süreklilik ve değişimin bir sentezini yapmak iddiası taşısa da, son noktada değişme, ilerleme ve süreç (process) kavramlarının ifade ve çağrışımlarının baskın olduğu bir nitelik taşır. Bu sebeple filozofları çok meşgul eden *varlık* ve(ya) *oluş* konusunda o, daha çok *oluş*’a sisteminde yer vermiş görünür. Bu noktada, Whitehead’in görüşlerine birçok eleştiri gelmiştir. Örneğin tipik bir eleştiri olması bakımından Rasvihary Das’a göre sistemin bütününde baskın olan düşüncenin yönü, bizim olağan düşüncemize terstir. Bizim olağan düşüncemiz tözsel terimler ve objektif bağlantılarla çalışır; onda ise bağlantıların (relations) kendi kavramlarını oluşturduklarını görülür. Yine bizim düşüncemizde, olgular terimiyle tamamlanmış varlıklar kastedilirken, o, olgulara geçiş fonksiyonları yükler. Bu nedenle de düşüncelerinin ayakları yere sağlam basmaz görünmektedir.⁶

Whitehead’in Din Anlayışı

Whitehead’in din anlayışının ipuçlarını *Dinin Oluşumu* (Religion in the Making) adlı müstakil eserinde görebiliriz. Eserin başlığı da Whitehead’in din konusuna süreç kavramı ışığında baktığının göstergesidir. Onun tanımına göre “din, ulaşılamayan, ama akıp gitmekte olan her şeye anlam veren nihai idealin bir müşahede ve mükâşefesidir.”⁷

Whitehead, *Dinin Oluşumu* kitabının önsözünde şu ifadelerle yer vermektedir: “Önceki yıl yayınlanan *Bilim ve Modern Dünya* kitabında bilime uyguladığım düşünce silsilesini burada dine uyguladım. Bu kipteki konferanslarımın temel gayesi, dine şekil veren insan tabiatındaki değişik unsurların kısa bir tahlilini yapmak, bilginin dönüşümü

⁵ Whitehead, *Process and Reality*, s.23.

⁶ Rasvihary Das, *The Philosophy of Whitehead*, James Clarke & CO, London, Tarihsiz, s. 189.

⁷ Whitehead, *Science and the Modern World*, Free Association Books, London, 1985, s.238.

(transformation) ile dinin de kaçınılmaz dönüşümünü ortaya koymaktır.⁸ O, din anlayışını bütünüyle insanın deneyimleri üzerine temellenir. Ona göre din, insan deneyimlerinde sürekli ilerleme gösteren bir öğedir. Din, deneyimlerimizde bazen ön planda olur, bazen geri planda kalır, ama içeriği daima zenginleşir. Din olgusu ve onun sürekli gelişim tarihi, insanlık için umut vericidir.⁹

Whitehead'e göre din insan deneyimlerinin en merkezi öğesidir. "İnsanlığın tutumunu sürekli dine bağlı olarak değiştirmesi, dinin evrenselliğinin bir göstergesidir."¹⁰ Ancak deneyimlerimizi doğrudan etkileyen bu olgunun tanımı üzerinde ittifak sağlanabilmiş değildir. Whitehead'a göre din üç birleşik kavrayışın uyumlu temeli üzerine kurulur. Bu üç kavrayış;

1- Bireyin bizzat kendisi için taşıdığı değer

2- Bireyler için dünyanın farklı bireylerinin değeri

3- Bir topluluğa bağlı bireylerin birbirleriyle olan ilgileri ve bunların her birinin varoluşu için zorunlu olan objektif dünyanın değeri. Buna göre dinin yalnızlık halindeki ruhu, değer yoluyla hayatın bütününe kuşatır.¹¹

Whitehead felsefesinde bireysellik önemli bir yer tutar. Din, bireyin dinidir. Dinle ilişkilendirilen toplumsal tezahürler, dinin iptidai şekilleridir. Ona göre "Din, tümel idelerin, tikel düşünce, duygu ve gayelere tercümesidir... Felsefe dini ele alır ve değiştirir; ancak buna mukabil din, felsefenin, kendi düzenini kurduğu deneyimin başlıca verileri arasında yer alır."¹²

Ona göre din, insanlık tarihindeki dışsal bir anlatım biçimi olarak kendisini dört etken doğrultusunda sergiler. Bu etkenler; ayin, duygu, inanç ve rasyonelleşmedir. Ayin belirli usullerin örgütlenmesi, duygu belirli ifade türleri ve inançta ifadesini bulan inanç türleri. Rasyonelleşme ise, inançların gerek içsel olarak gerekse diğer öteki inançlar ile

⁸ Whitehead, *Religion in the Making*, Cambridge at the University Press, London, 1930, s. VII.

⁹ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 238.

¹⁰ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 3.

¹¹ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 48-49.

¹² Whitehead, *Process and Reality*, s. 23.

uyumlu bir sistem içerisinde düzenlenmesidir.¹³ Bu dini etkenler aşamalı olarak ortaya çıkarlar. Yani kendilerine verilen önemin artışıyla oluşurlar.¹⁴

Bizim çalışmamızın çerçevesini Whitehead'ın sıraladığı dinin tarihsel evrelerinden, rasyonel din oluşturacaktır. Zira bütünlüklü bir dünya bilincinin ortaya çıkmasından sonradır ki, rasyonel din ortaya çıkmıştır. Diğer evreler dinin iptidai şekillerini içerir. Ona göre rasyonel din insanoğlunun kendisini içinde bulduğu evrene karşı, giderek artan bilinçli bir reaksiyondur.¹⁵ Söz konusu reaksiyon, bireyin bağlı bulunduğu toplumsal yapıya tavır alışını ifade eder. "Dinin konusu topluluk içinde bireyselliktir."¹⁶

Din, canlılığını ve dinamizmini koruyabilmek için bir metafizik arka plana ihtiyaç duyar. Aksi halde, dinin kendisinden kaynaklanan duygusal yoğunluk, kendi otoritesini tehlikeye sokar. Böyle duygular dinsel deneyimin canlılığının bir kanıtıdır, ancak dinin upuygun ifadesini sunmakta bize güven vermezler.¹⁷ Bu sebeple rasyonel din öğretileri, son noktada, insanoğlunun doğaüstü deneyimlerinden türeyebilen bir metafiziğe ulaşmayı amaçlar.¹⁸

Teoloji bilimden, bilim de teolojiden soyutlanamaz; Aynı şekilde her ikisi de metafizikten soyutlanamaz, metafizik de her ikisinden soyutlanamaz. Çünkü doğruluk parçalanamaz. Bu yüzden dini dogmalar düzeni, doğrudan tecrübenin sağladığı katkılarla gelişen bilimizde meydana gelen değişimleri kabul etmelidir.¹⁹ Aksi halde dogmalar mevcut kavrayışa cevap vermekte başarısız kalırsa, dini hayatı boğar, yaşanmaz hale getirir. Kendisini yaşam sürecinin dışında tutan dogmalar sistemi eninde sonunda etkinliğini kaybeder. Dogmalar neticede sınırlı ve değişebilirler.²⁰ Dini dogmaların işleyişindeki tolerans, pratikte çağdaşlaşmış dünyaya en büyük faydayı sağlar.²¹ Bu yüzden dinler, va-

¹³ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 8.

¹⁴ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 18.

¹⁵ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 37.

¹⁶ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 76.

¹⁷ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 71.

¹⁸ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 21.

¹⁹ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 67.

²⁰ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 130-131.

²¹ Whitehead, *Religion in the Making*, s.122.

hiylerini dogmalarda bulurlarsa, bu onların intiharı olur. Dinin vahyi, kendi tarihinde aranmalıdır.²²

Bugün Hristiyanlık olsun Budizm olsun, her iki dinde, kendi içlerinde, diğerine karşı yersiz bir muhafazakâr tutumdan dolayı kısmen yozlaşmışlardır. Her ikisi de, üçüncü bir gelenek olan bilimin yükselmelerinden rahatsızlık duymaktadırlar. Bunun sebebi, uzlaşmanın gerektirdiği esnekliği gösterememelerindedir. Gerçek şu ki, dinin pratik problemleri, problemlerin ele alınabileceği yegâne yer olan deneyimin okullunda yeterince ele alınmamaktadır.²³

Bir diğer husus, dinin insan melekelerinden hangisine hitap ettiği dir. Whitehead'e göre, insan tabiatının dini kavrayışa özgü ayrı bir fonksiyonu yoktur. Dini hakikat, bizim sıradan duyularımız ve entelektüel faaliyetlerimiz neticesinde kazanılan bilgi ile gelişir.²⁴ Zaten dinin nihai ilkesi, akıp giden şeylerin tabiatındaki hikmeti kavramaktır.²⁵ Bu kavrayışta aklın yeri büyüktür. Çünkü akıl dinin objektifliğinin yegâne koruyucusudur.²⁶

Whitehead'in din anlayışını gözden geçirdiğimizde, ilk olarak Whitehead'in rasyonel din çerçevesindeki mülahazalarının, İncil eksenli olduğunu görürüz. Ona göre "gerek din yöntemleri üzerine yapılan tartışmaların, gerekse bunların sorgulamalarının uygun şekilde yapılabilmesi için söz konusu tüm bu çalışmaların İncil'in kendisine dayanması gerekir."²⁷ Ona göre İncil, rasyonelliğin dine girişinin tam bir açıklamasıdır.²⁸ Bu görüşler, Whitehead'in dini düşüncesini Hristiyanlık merkezli kurduğu ve Hristiyanlık teizmini ıslaha çalışan bir revizyonist olduğu görüşlerini doğrulamaktadır.

Dinin Oluşumu'nda dine ilişkin temel vurgular, süreç halindeki tarihsel form ve dini tecrübeye yapılmıştır.²⁹ Whitehead, dini ve onun dogmalar sistemini, dini topluluk içerisinde ortaya çıkan ve kendi ken-

²² Whitehead, *Religion in the Making*, s. 129.

²³ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 131.

²⁴ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 109.

²⁵ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 128.

²⁶ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 53.

²⁷ Whitehead, *Process and Reality*, s. 20.

²⁸ Whitehead, *Process and Reality*, s. 19.

²⁹ John. E. Smith, "Meaning of Religious Experience" *Hegel and Whitehead*, ed. George R. Lucas, State Univer of New York, 1986, s. 298.

dini anlaşılır kılan bir form olarak görmektedir.³⁰ Dinin gayesi ise hayatın sürecine uygun olarak, doğruluğun gücüyle insanları kurtuluşa ulaştırmaktır.³¹

Whitehead Felsefesinde Bilim

Günümüzde bilim, bilme faaliyetleri içinde kendisine önemli bir yer edinmekte ve tanımı, mahiyeti, alanı ve sınırlarıyla ilgili modern insanda derin bir merak uyandırmaktadır. Bu durumda öncelikle bilim kavramının mahiyetine ilişkin zihinlerde bir sarahatin oluşması gerekmektedir.

Heidegger, bilimi varolan her şeyin bize kendisini sunduğu bir yol olarak “bilim, reel olanın teorisidir.” şeklinde ifade etmektedir.³² Her ne kadar modern bilim olgulardan hareket etse de, esas önemli olan olguların nasıl tasarlandığı ve kavramların nasıl kurulduğudur. Olguların nasıl tasarlandığına ilişkin Whitehead’ın ilginç tespiti vardır. O, Yunan trajedileri ile Rönesans ürünü olan doğa düzeni arasında ilişki kurar ve şöyle der: “Bugünkü bilimsel düşünüşün ilk babaları, eski Atina’nın Aiskhylos, Sophokles ve Euripides gibi büyük trajedi yazarlarıdır. Onların trajedilerinde bir olayı kaçınılması olanaksız sonuçlara götüren yazgı (fate) hakkındaki görüşleri, bugünkü bilimsel görüşün aynıdır. Yunan trajedisindeki yazgı, yeni düşüncede doğa düzeni halini alıyor...”³³

Dolayısıyla, günümüz bilim adamlarının, toplum değer yargılarından, inançlarından, her dönemin kendisine has ön kabullerinden ve teknik imkânlarından bütünüyle bağımsız olmadığı kabul edilmektedir.³⁴ Bu durumda bilimsel faaliyetlerde gerek ele alınan sorular, gerek ulaşılmak istenilen hedefler, gerekse verilmek istenilen yanıtların niteliği toplumlara ve çağlara göre değişebilmektedir. İşte belirli bir çerçevenin (paradigma) önemi de burada karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bir çerçeve, bilimsel çalışma standartlarının hedeflerini sonuca götürebile-

³⁰ Smith, “Meaning of Religious Experience”, s. 298.

³¹ Donald A. Crosby, “Religion and Solitariness”, *Explorations in Whitehead Philosophy*, ed. Levis S. Ford, Fordham University Press New York, 1983, s. 168-169.

³² Martin Heidegger, *Bilim Üzerine*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998, s. 14-15.

³³ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 12.

³⁴ Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998, s. 17; Fatih Özkan, “Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi” *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, 2015, s. 60.

cek bakış açısını, problemin çözümünü sağlayabilecek yöntemi, stratejiyi, yani kısaca bilimsel gelişmeyi büyük ölçüde tayin edebilmektedir.³⁵ Günümüzde Thomas Kuhn başta olmak üzere, yeni düşün adamlarından çoğu, bilimi sadece kendi iç problemleri açısından değil, dış faktörlerin etkisini de gözetererek incelemektedirler.³⁶

Whitehead, yaşadığı dönemde, bilim çevrelerinin olgusal verilere karşı aşırı güvenine sıcak bakmadı. Bu tavrını, bilim kökenli bir filozof olarak, bilimin hakkını en iyi takdir edebilecek durumdayken geliştirdi. Bilimsel kavramların dar çerçevesine bağlılığın, katı bir dogmatizme ve diğer bilgi verilerine karşı körlüğe sebebiyet vereceğine işaret etti. Modern bilimin kökenleri tartışmalarında, bilimin temelde irrasyonel olduğunu ve naif bir inanç temeline dayandığını savundu. Bundan dolayı da, kendisinin dayandığı varsayımlar ve uyguladığı metodlar bir inanç (faith) temeline dayanmaktadır.³⁷

Whitehead, bilimi 20. yy'ın başlarında sürekli düşüş eğiliminde görmesine rağmen yine de özellikle çağdaş bilime önemli değerler atfeder. Çünkü bilimin, temel olguların tespit edilmesinde ve bunların genel ilkelerle ilişkilendirilmesinde önemli teşebbüsleri olmuştur. Ona göre bilim sahasında gerçek bir tolerans vardır. Teorilerin çatışması, birbirini mahveden bir savaş durumu değil, yaratıcı gücü tahrik etmenin bir vasıtasıdır. O ayrıca, bilimsel yaklaşımların değer içerikli olduğunu savunur. Bilimsel çalışmanın motivasyonunu sağlayan şeyler, değer seçimlerine başvurmadan açıklanamaz.

Bilim adamı, öncelikle değerli olduğunu düşündüğü bir proje üzerinde çalışır.³⁸ Onun önemle üzerinde durduğu ve ona göre Modern dünyada en çok vurgulanması gereken bir diğer husus, bilimsel olgu ile insani değer arasındaki nihai bir ikiliğin (dichotomy) ortadan kaldırılmasıdır.³⁹ Whitehead bilim ve felsefe arasında temelde bir ayrım görmemektedir. Onun amacı bilimsel çalışmalarla desteklenebilen bilimsel gelişmelerle sürekli kendini yenileyebilen bir felsefi kozmoloji geliştir-

³⁵ Ural, *Bilim Tarihi*, s. 19-20.

³⁶ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 156.

³⁷ A. H. Johnson, *Whitehead's Theory of Reality*, Duver Publications INC, New York, 1962. s.153.

³⁸ Johnson, *Whitehead's Theory of Reality*, s. 154-55.

³⁹ Johnson, *Whitehead's Theory of Reality*, s.195

mektir.⁴⁰ Tecrübeyi esas alan böyle bir kozmoloji, Whitehead'in spekülâtif felsefesinde tanımını bulan, yani deneyim alanımıza giren ve yorumlanabilen her bir öğeyi içine alır.⁴¹ Ona göre “evrende varolan hiçbir şey, diğer şeylerden soyutlanarak anlaşılabilir.”⁴² 17. yy biliminin geliştirdiği indirgemeci monist yaklaşımları ve tecrübenin öğelerini temelde birbirinden ayırıştırarak düalist yaklaşımları eleştiri konusu yapar. Ona göre, bu yaklaşım (zamanla) modern felsefenin yıkılmasına sebebiyet vermiştir.⁴³

Whitehead'in bilim anlayışının genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, O bilimin, insanoglunun bütün zihinsel ilgilerini kuşattığı, bilim dışı çevrelerce dahi bilimin yegâne gerçek bilgi sayıldığı bir dönemde, modern bilimin her türlü sonucuna aşına olan birisi olarak, bilimsel bilginin sınırlılıklarını cesaretle göstermiştir. Bilimin, kendisinde, doğrunun tecessüm etmesinden uzak olduğunu, bize ancak doğruların bir kısmını sağlayabildiğini, sonuçları arasında koordinasyonun olmadığını ve sonuçlarının, ancak, daha kapsamlı bir metafizik tarafından tamamlanıp, dönüştürülebileceğini savunmuştur.⁴⁴

Whitehead Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi

Whitehead 20. yy.'ın başında, pozitivist dogmatizmin ilim çevrelerinde yaygın olduğu bir dönemde, kendisi de analitik düşünce geleneğinden gelen bir düşünür olmasına rağmen, görüşlerinde dini hassasiyeti hep korumuş, din ve bilim arasında sağduyuya uygun bir ilişki kurmuştur. *Bilim ve Modern Dünya* (Science and The Modern World) adlı eserinde konuya verdiği önemi şu sözlerle dile getirmektedir. “Hassas zihinlerin kaygısı, hakikat özlemi ve konunun (fevkalade) önemi ilgimizi konu üzerinde yoğunlaştırmaya sevk ediyor. Tarihin gelecekteki akışının, bugünkü kuşağın din ve bilim hakkında vereceği karara bağlı olduğunu ileri sürmek bir abartı olmaz.”⁴⁵

Whitehead, dinamik bir din anlayışı geliştirmiştir: “Dinin vahyi kendi tarihinde yatar. Dinler, vahiylerini kendi dogmalarında buldukları

⁴⁰ Whitehead, *Science and the Modern World*, s.22.

⁴¹ Whitehead, *Process and Reality*, s.4.

⁴² Whitehead, *Process and Reality*, s.25.

⁴³ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 55.

⁴⁴ Das, *The Philosophy of Whitehead*, s. 154.

⁴⁵ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 224.

zaman intihar ederler.”⁴⁶ sözü, bu dinamizmi açıkça yansıtmaktadır. Whitehead dini, süreç içinde sürekli gelişen bir yapı olarak ele aldığı için “konu üzerinde düşündüğümüzde, din ve bilim arasında çatışma doğal olarak meydana gelmektedir.”⁴⁷

O, din ve bilim arasındaki bu çatışmaya olumsuz bir anlam yüklemes: “Çatışma, daha incelikli bir bilimin ve daha derinlikli bir dinin uzlaştırılmasıyla sonuçlanacak daha kapsamlı doğruların ve daha iyi bir perspektifin yakalanmasının bir işaretidir.”⁴⁸ Daha iyi bir perspektifin yakalanabilmesi için de öncelikle olguların zihinde sarahate kavuşması gerekir. Din ve bilimin ilgi alanı, büyük ölçüde farklılık gösterir. Bilim, düzenli olarak gözlenebilen fiziksel fenomenlerle ilgilenirken, din bütünüyle ahlaki ve estetik değerleri konu alır. Birisi yer çekimi kanununu incelerken, diğeri kutsal güzellikleri temaşa eder.⁴⁹

Bu olgular, biri diğere tercih edilemez ya da biri lehine diğere gözden çıkarılamaz: “Teoloji bilimden bilim de teolojiden soyutlanamaz. Metafizik de her ikisinden soyutlanamaz. Çünkü doğruluk parçalanamaz.”⁵⁰ Whitehead felsefesi, bir organizma felsefesi olduğu için, bütün tümel hakikatler arasında da organik bir bağ vardır. Ya da hakikatin tüm birimleri, tümel hakikatlerin özelliklerini içerirler.⁵¹

Hakikatlerin, temelde, birbirlerini nakzetyemeyeceğinden hareketle o, dinamik dünyada dinle bilimin karşı karşıya gelmesini bir imkan olarak görüyor. Ona göre, uyumsuzlukların gündeme gelmesiyle farklılıklar tölere edilebilir. O bunu şöyle ifade ediyor: “Hasada kadar beraber büyütelim.”⁵²

Whitehead, çağdaş dünyaya ayak uydurabilmesi için, bilimin sahip olduğu gelişme ruhuna, dinin de sahip olması gerektiğine dikkat çeker: “Din, bilimdeki değişim ruhunu taşımadıkça eski gücünü tekrar kazanamayacaktır. Dinin ilkeleri her ne kadar ezeli iseler de, bu ilkelerin ifade edilmesi sürekli tekamüle muhtaçtır.”⁵² Ona göre akılda tutulması

⁴⁶ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 29.

⁴⁷ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 224.

⁴⁸ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 229.

⁴⁹ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 229.

⁵⁰ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 67.

⁵¹ Whitehead, *Process and Reality*, s. 25.

⁵² Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 234

gereken en önemli nokta; “bilimde yaşanan gelişmeler, dinde de bir takım değişiklikler gerektirir. Eğer din gerçekten bir hakikatin ifadesi ise söz konusu değişiklikler, onun daha yetkin bir şekilde yorumlanmasını sağlar.”⁵³ Dolayısıyla bilimsel gelişme, dini düşüncenin sürekli olarak bir sisteme bağlanmasını sağlayacaktır.

Aynı mantıkla *Dinin Oluşumu* kitabında gelişim sürecindeki dinin dogmaları ile fizik biliminin temel varsayımları arasında bir paralellik görülür. Dinin dogmaları, insanların dini tecrübesinde ortaya çıkan hakikatleri kesin terimlerle formüle etme teşebbüsleriyken, tamamen benzer bir yolla fizik biliminin temel varsayımları da insanlığın duyu algısında ortaya çıkan hakikatleri kesin terimlerle formüle etme teşebbüsüdür.⁵⁴

Whitehead, dinle bilim arasında bu paralelliğin Batı düşüncesi tarihinde, daha çok dini alandaki zafiyetlerden dolayı birbirinin alanını işgale dönüştüğünü ifade eder. Şöyle ki “bilim on dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar düşünce sisteminin üçüncü gücü olarak görülüyordu. Çünkü o da teolojik sorulara cevap verebiliyordu. Bilim bir kozmoloji ileri sürdü ve ileri sürdüğü kozmoloji bir dindi. Bilimin, dünyanın dini tasvirine beklenmedik müdahalesi din ve felsefenin ortak olarak etkilenmesine yol açtı.”⁵⁵

Buna karşılık bilimsel bilginin tek geçerli formülasyonu, zorunlu olarak değişebilecek genel bakış açıları oluşturmaktır. O, bu görüşüne bilim tarihinden bir örnek verir. Şöyle ki Galileo dünyanın hareket ettiğini ve güneşin sabit olduğu savını ileri sürdü. Buna karşılık Engizisyon, dünyanın sabit olduğu, güneşin hareket ettiği savını ileri sürdü. Öte yandan, Newtoncu uzay bilimcileri ise mutlak uzay teorisini benimseyerek dünyanın ve güneşin her ikisinin de hareket ettiği savını ileri sürdüler. Geline süreçte modern rölatif hareket kuramına göre bu üç yaklaşım da eşit ölçüde doğrudur. Bilim, doğruluğu bu üç yaklaşımdan birine irca etmek yerine, yaklaşık üç asır süreyle bu yaklaşımların hepsini birleştiren bir kuramın ortaya çıkışını beklemiştir. Whitehead’e göre bu ilkeyi bilimle din arasındaki ilişkilere de uygulayabiliriz. İsterse, sağlam

⁵³ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 234-235.

⁵⁴ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 50.

⁵⁵ Whitehead, *Religion in the Making*, s. 126-127.

delillere sahip olalım, bu iki öğreti arasındaki çatışma, bizi biri adına diğerini terke götürmemelidir.⁵⁶ Çünkü konunun başında ifade ettiğimiz gibi çatışma, daha kapsamlı bir gerçeğin habercisidir.

Whitehead, din ve bilim ilişkisi konusunda *Bilim ve Modern Dünya*'daki görüşlerini şöyle özetler: İlk olarak din insanoğlunun en temel deneyimlerinden biridir. İkinci olarak, dini düşüncenin gelişmesi, dinin bir takım ârızı unsurlardan kurtularak artan bir doğruluk ifadesine kavuşmasıyla olur. Üçüncü olarak da din ve bilim arasındaki etkileşim, ilerlemenin en temel motivasyonudur.⁵⁷

Sonuç

Whitehead, hem bir bilim adamı hem de bir filozof olarak Bertrand Russell ve diğer bazı arkadaşlarının aksine, bilimin tek bilgi kaynağı olduğunu ve dini zaman içinde etkisiz hale getirdiğini kabul etmez. O her iki disiplini de *insan tabiatının kalıcı öğeleri* olarak görür. Bizim realite ile olan ilişkimiz tikel olguların deneyiminde ve sübjektif varlığın hazzındadır. Bunlardan ilkinden bilim, ikincisinden din neşet etmektedir. Deneyimin somut olgularının entelektüel doğrulaması bilim yoluyla olur. Dini alanda ise tikel duyuların ve yalnız felsefe ile sağlanabilecek tümel kavramların gerçekliğini araştırırız. O, tecrübeyi esas alan, düşünceleri ve değerleri tarihi bağlamları içerisinde inceleyen dinamik bir süreç fikri geliştirmiştir. Onun gözünde dünya, organik bir bütünlük olması bakımından her şeyin her şeyden etkilendiği devasa bir yapı arz etmektedir.

Whitehead'in din ve bilimi uzlaştırma girişimi ve bilimin fizik evrende gözlemlenen genel şartlarla ilgilenmesini; dinin tümüyle ahlaki ve estetik değerlerle ilgilenmesini öngören yapısal ve fonksiyonel ayrımı, din ve bilim arasındaki uzlaşmazlık sorununu büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Ancak burada vurgulanan din anlayışı, Hıristiyan dünya için bir açılım imkânı sunsa da, başta İslam olmak üzere diğer dinler için dinin alanında bir indirgeme öngörmesinden dolayı fazla bir şey vadetmemektedir.

⁵⁶ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 227-28.

⁵⁷ Whitehead, *Science and the Modern World*, s. 236.

Kaynaklar

- Crosby, Donald A., "Religion and Solitariness", *Explorations in Whitehead Philosophy*, ed. Levis S. Ford, Fordham University Press New York, 1983.
- Das, Rasvihary, *The Philosophy of Whitehead*, James Clarke & CO, London, Tarihsiz.
- Heiddeger, Martin, *Bilim Üzerine*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1998.
- Johnson, A. H., *Whitehead's Theory of Reality*, Duver Publications INC, New York, 1962.
- Özkan, Fatih, "Modern Dönemde Din-Bilim İlişkisi" *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, 2015.
- Smart, J. J. C., "Religion and Science", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards, vol. 8, New York 1967.
- Smith, John. E., "Meaning of Religious Experience" *Hegel and Whitehead*, ed. George R. Lucas, State Univer of New York, 1986.
- Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ural, Şafak, *Bilim Tarihi*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1998.
- Whitehead, Alfred N., *Adventures of Ideas*, The Free Press, New York, 1967.
- Whitehead, Alfred N., *Process and Reality*, Harper Torchbook, New York, 1929.
- Whitehead, Alfred N., *Religion in the Making*, Cambridge at the University Press, London, 1930.
- Whitehead, Alfred N., *Science and the Modern World*, Free Association Books, London, 1985.